

A comparative review of the characteristics of Qur'anic manuscripts of In the Timurid and Safavid periods the Herat method

Hassan Ali Faridouni Ph.D.

student, Department of Information Science and Epistemology, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, freidonyhasan@yahoo.com

Fahima Bab Al-Hawaji

Associate Professor, Department of Communication Sciences and Epistemology, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran. f.babalhvaeji@srbian.ac.ir

Habibullah Azimi

Associate Professor, Advisor to the Director of the National Library and Records Organization, Visiting Professor, Department of Information Science and Epistemology, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, (Responsible Author), habibazimi@yahoo.com

Zahra Abazari

Associate Professor, Department of Information Science and Epistemology, North Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, abazari391@yahoo.com

Abstract

Aim: In this research, by comparing the features of the Qur'anic manuscripts of the Herat method in the Timurid and Safavid periods, it was seeking to identify the prescription pillars of these Qurans, and based on that, it identified other Qurans whose authorship and artistic style were unknown.

Research method: This research has been carried out in terms of developmental goal and descriptive and analytical method with targeted sampling from among 21000 Quranic manuscripts available in the manuscripts' treasure of Astan Quds Razavi Library, which is the statistical population of this research. Due to the lack of access to the original sources, the information gathering tool is the library catalogs and the information checklist obtained from the objective Qurans, which is based on the analysis of the bibliographic information of the reference and precious the Qurans of this course.

Findings of the research: based on the characteristics of the scribe's promotion and the bibliographic information of the library catalog from the Timurid period, Quranic booklet 416 and *Mushaf* No. 153 and from the Safavid period *Mushaf* No. 281, 206 and 210 from the Herat method were identified as reference and *Musahafs*. Their bibliographic information was analyzed in a comparative manner and finally it was determined that among all the features and pillars of bibliographic science, four features of the decorations of the *Fatihah al-Kitab* tablet, the script of the *surahs*, the decorations accompanying the text of the Quran and the composition of motifs from are the most important features that can be used to identify the Qur'anic manuscripts of this method of art in the researched periods.

Conclusion: By studying the findings of the research, it was found that it is possible to identify the *Masahifs* of the Herat method based on the elements of epistemology. The results of this research determined that: 1) the design of the *Fatihah al-Kitab surah*, these decorations took up more space on the page in the Safavid period, and the margin of the tablet is two-part wide with an azure background and narrow with a black background, and a half-orange is drawn on

the margin and the beginning of the *surah* is in Rifa'i's script. In the Timurid period, an azure part and a *nim-toranj* motif are not drawn on the border, and the head of the *surah* is decorated with Kufic script. 2) The decorations accompanying the Qur'an text, *khoms va 'ashar* in the Timurid period are in the form of an almond and a circle, respectively, while in the Safavid period it is in the form of a circle. 3) The composition of motifs, in the Timurid period, is dominated by Islamic motifs and Roman motifs, but in the Safavid period, *alvan Khatai* motifs were drawn.

Key words:

Qur'anic manuscripts, Herat, Safavid period, Timurid period

دوستاند ویرایش نشده

بررسی تطبیقی نسخه‌شناسی و ویژگی‌های مصاحف قرآنی مکتب هرات

در دوره‌های تیموری و صفوی

حسن علی فریدونی

دانشجوی دکتری، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، freidonyhasan@yahoo.com
ID: 0000-0002-1370-1602

فهمیه باب الحوایجی

دانشیار، گروه علوم ارتباطات و دانش‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، f.babalhavaeji@srbian.ac.ir
ID: 0000-0002-0247-6614

* حبیب الله عظیمی

دانشیار، مشاور رییس سازمان اسناد و کتابخانه ملی، استاد مدعو گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، habibazimi@yahoo.com (نویسنده مسئول)
ID: 0000-0002-7861-2061

زهرا ابادزی

دانشیار، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، abazari391@yahoo.com
ID: 0000-0001-9398-6590

تاریخ ارسال: 1402/08/09

تاریخ ویرایش: 1402/08/27

تاریخ پذیرش: 1402/09/05

چکیده

هدف: این پژوهش به بررسی تطبیقی ویژگی‌های مصاحف قرآنی مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی پرداخته است.
روش پژوهش: این پژوهش از نظر هدف توسعه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی با نمونه‌گیری هدفمند از میان 21000 مصحف گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی که جامعه‌آماری این پژوهش می‌باشد، انجام گرفته است. با توجه به عدم دسترسی به اصل منابع، ابزار گردآوری اطلاعات، فهرست‌های کتابخانه و چک‌لیست اطلاعات بدست آمده از جامع هدف است که بر اساس تجزیه و تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی مصاحف مرجع و نفیس این دوره انجام گرفته است.

یافته‌های پژوهش: بر اساس ویژگی‌ترقیه‌کاتب و اطلاعات نسخه‌شناسی فهرست کتابخانه از دوره تیموری جزوه قرآنی 416 و مصحف شماره 153 و از دوره صفوی مصاحف شماره: 206، 281 و 210 از مکتب هرات به عنوان مصاحف مرجع و نفیس شناسایی شد تا اطلاعات نسخه‌شناسی آنها به صورت تطبیقی مورد تحلیل قرار گیرد. در نهایت مشخص شد که از میان تمام ویژگی‌ها و ارکان علم نسخه‌شناسی، چهار ویژگی تزیینات لوح فاتحه‌الکتاب، خط سرسوره‌ها، تزیینات همراه متن قرآن و ترکیب‌بندی نقوش از مهم‌ترین ویژگی‌هایی است که می‌تواند در بررسی تطبیقی مصاحف قرآنی این مکتب هنری در دوره‌های مورد پژوهش به کار گرفته شوند.

نتیجه‌گیری: با مطالعه یافته‌های پژوهش مشخص شد که می‌توان بر اساس ارکان نسخه‌شناسی به شناسایی مصاحف مکتب هرات پرداخت. نتایج این پژوهش مشخص کرد که (1) **طرح لوح فاتحه‌الکتاب**، در دوره تیموری لوح فضای بیشتری برای کتابت متن قرآن دارد و دارای یک حاشیه پهن لاجوردی بوده و سر سوره به خط کوفی تزیینی کتابت شده است. این لوح در دوره صفوی با دو ستون در دو طرف متن فضای کمتری برای کتابت وجو داشته حاشیه لوح دو قسمتی پهن با زمینه لاجوردی و باریک با زمینه سیاه رنگ است و یک نیم‌ترنج بر روی حاشیه ترسیم شده و سر سوره به خط رفاع است (2) **تزیینات همراه متن قرآن**، نشان خمس و عشر در دوره تیموری به ترتیب به شکل بادامی و

دایره است درحالی‌که در دوره صفوی به شکل دایره است. 3) ترکیب بندی نقوش، در دوره تیموری، تسلط با نقوش اسلیمی و بند رومی است اما در دوره صفوی، بندهای ختایی الوان محور نقوش ترسیم شده است.

کلید واژه

مصاحف قرآنی، نسخه‌شناسی، مکتب هرات، دوره صفوی، دوره تیموری

مقدمه

نسخ خطی اوراقی هستند که بشر برای ثبت علوم و معارف قابل شناخت در عصر خویش استفاده می‌کرده است. در تمدن اسلامی مهمترین نسخه خطی مصاحف قرآنی است که با توجه به تغییرناپذیری محتوای قرآن، آنچه که باعث تمایز بین آنها شده، دانش نسخه‌شناسی است. اهمیت نسخه‌های خطی در ارائه اطلاعات هویتی دوره‌های مختلف، تکمیل حلقه‌های گمشده تاریخ علم، ارائه اطلاعاتی درباره دوره‌ها و سبک‌های هنری گذشته، ساختار زبانی و ادبی هر دوره بیانگر میزان توجه صاحبان قدرت به کتاب و نسخه‌آرایی و مانند آن است. از این رو، هر نسخه خطی، جدا از محتوای آن، تنها به دلیل نسخه‌شناسی، یک سند پژوهشی است که اوضاع علمی، هنری و جایگاه کتابت در هر دوره تاریخی و مناطق مختلف جغرافیایی را نشان می‌دهد (عظیمی، 1396، ص. 29-30). اهمیت نسخه‌های خطی در قدمت، منحصر به فرد بودن، ارائه اطلاعات درباره هویت علمی دوره‌های مختلف و سبک‌های هنری گذشته است (فدایی 1392، ص. 12-14).

در بین مکاتب هنری ایران، مکتب هرات در اکثر دوره‌های تاریخ مطرح بوده لیکن دوران شکوفایی و اوج زیبایی آن بدون تردید مربوط به دوره تیموریان است (میر جعفری، 1387، ص. 114). در این دوره، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تکامل در نگارگری ایرانی را در مکتب هرات شاهد بوده و اشتراکات فراوانی بین مکاتب سمرقند، هرات و شیراز وجود داشته است (اشرفی، 1382، ص. 43-52). توانایی هنرمندان مکتب هرات سبب تغییرات زیادی در سبک نسخه‌آرایی این دوره گردید، به طوریکه در ابتدا میراث گذشتگان را مورد اقتباس قرار دادند ولی در انتها، دستاوردهای هنری زیادی در آثار هنری به وجود آوردند. پس مکتب هرات را می‌توان به دو دوره اولیه در زمان حکومت شاهرخ (807 تا 850 ق.) و ثانویه حسین بایقرا (875 تا 916 ق.) تقسیم بندی کرد. زیرا این مکتب در یک ظرف زمانی تقریباً یکصد ساله، دو مرحله‌ی نسبتاً متناقض را، به فراخور موضع و موضوع به نمایش گذاشته گرچه این دو مرحله نیز باز همچون دو خط راه‌آهن در افق به هم می‌پیوندند و در کلیت خود مکتبی به نام مکتب هرات را ثبت تاریخی می‌کند (آژند، 1387، ص. 11).

اغلب پژوهشگران مکاتب هنری ایران معتقدند که این مکتب نقطه اوج نقاشی ایرانی است و هنرمندان آن به درجه‌ای از توانایی‌های هنری دست پیدا کرده بودند که نه تنها مکاتب و هنرمندان ما قبل خود را تحت تأثیر قرار دهند بلکه هنرمندان و مکاتب اعصار بعد از آنها نیز در دامنه تأثیراتشان قرار گیرند (گودرزی، 1384، ص.

34-5). با سقوط حکومت تیموریان در هرات، هنرمندان این شهر به سه گروه تقسیم شدند: 1) گروهی همچون محمود مذهب به بخارا رفتند، 2) گروهی مانند بهزاد و شاگردان به تبریز رفتند و 3) گروهی در هرات ماندند و در آن شهر فعالیت هنری خویش را ادامه دادند. در این دسته برخی از هنرمندان در طی سال‌های مختلف به تبریز منتقل شدند که این انتقال تا سال 935ق. ادامه داشت که با گسترش حملات ازبکان می‌توان پایانی بر دوران شکوفایی و رونق مکتب هرات دانست و پس از آن را نمی‌توان به عنوان یک مکتب هنری دانست زیرا شاخصه‌ها و ویژگی‌های یک مکتب هنری در آثار هنری هرات صفوی دیده نمی‌شود (جعفری و صالحی نصرآبادی، 1396) سوالات اصلی پژوهش عبارتند از:

- ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب هرات در دوره تیموری کدام است؟
- ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب هرات در دوره صفوی کدام است؟
- چه نقاط اشتراک و افتراقی در نسخه‌شناسی مصاحف مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی وجود دارد؟

مروری بر پیشینه پژوهش

تا کنون پژوهش‌های چندی در ارتباط با موضوع پژوهش انجام گرفته و هر کدام از زاویه‌ای به مکتب هرات پرداخته‌اند. شایسته‌ترین (1388) در مقاله «کتابت و تذهیب قرآن‌های تیموری در مجموعه داخل و خارج» خصوصیات قرآن‌های تیموری را از حیث شیوه‌شنوایی و تذهیب مورد مطالعه قرار داده و به این نتیجه رسیده که کاتبان در خطوط سسته مسلط بودند و انواع خطوط را در کتابت به کار می‌بردند و سرسوره‌ها را به خط کوفی می‌نوشتند. آذری (1393) در مقاله «نگاهی بر کتابت و تذهیب قرآن‌های عصر صفوی» این مصاحف را در موزه‌های کشور بررسی کرده و بیان داشته مصاحف بیشتر به دو خط نسخ و ثلث کتابت شده و در برخی به صورت جلی و خفی نویسی انجام گرفته و ابداع زرافشان کردن صفحات قرآن مربوط به این دوره است. توسلی و عظیمی (1394)، در مقاله «بررسی ویژگی‌های آرایه‌ها و تذهیب مکتب هرات» به صورت آماری ویژگی‌های مصاحف این مکتب هنری را در دوره تیموری مورد تحلیل قرار داده و بیان داشتند که مهمترین تزئینات برای شناسایی مصاحف سرلوح و لوح مذهب افتتاحیه است و بیشتر مصاحف بزرگ و نفیس این مکتب قابل مقایسه با تزئینات نگارگری‌های سلطنتی مکتب هرات هستند.

جعفری و صالحی نصرآبادی (1396) در مقاله‌ای علمی و پژوهشی با عنوان «بررسی تأثیر نگارگری هرات تیموری و سبک بهزاد بر هنر اوایل عهد صفوی» آورده‌اند که یکی از ادوار درخشان تاریخ ایران که به پایه‌گذاری حکومتی ملی و منسجم انجامید، حکومت صفوی بود. مکتب هرات در دوره صفوی تا دهه پنجاه قرن دهم هجری به حیات خود ادامه داده و اوج هنر نگارگری هرات در دوران صفوی را در حضور شاه

تعماسب در این شهر باید دانست که استادانی همچون سلطان محمد و بهزاد و کسان دیگر برای آموزش او در این شهر جمع شدند. موسوی (1401) در مقاله‌ای علمی با عنوان «مقایسه نگارگری مکتب گورکانی و مکتب هرات بر مبنای اندیشه کومارا سوآمی» نتیجه‌گیری کرده است که مکتب هرات دارای خاستگاه سنتی، پیوند دهنده‌ی شرق و غرب، انتقال سینه به سینه هنر، عدم فرد محوری هنرمند، عام بودن مخاطب آثار، نمادپردازی از حقایق ازلی، معنویت در هنر این مکتب می‌توان اشاره کرد. اکبری و کشمیری (1401) در مقاله علمی با عنوان «مقایسه ساختار تذهیب صفحات مذهب مزدوج در چهل نسخه از شاهنامه و خمسه‌های دوره صفوی» نتیجه‌گیری کرده‌اند: در تزئینات تذهیب خمسه‌ها و شاهنامه‌ها الگوهای مشترکی در این مطالعه شناسایی شده است که در قرآن‌ها نیز شاهد به کارگیری آنها بوده، هرچند که این امر نشان دهنده گردهم‌آوردن مذاهب از الگوهای پیشین است و نشان دهنده عدم اختصاصی بودن تذهیب‌ها در گونه‌های مختلف است.

با بررسی این پژوهش‌ها مشخص است که با وجود اهمیت جایگاه مکتب هرات در تاریخچه هنری و فرهنگی اسلامی- ایرانی به عنوان واسطه هنری بین دوره تیموری با دوره شیعی صفوی، تطبیق ویژگی‌های مصاحف مکتب هرات در این دو دوره انجام نگرفته و نمی‌توان آثار این دو بازه زمانی را تفکیک کرد. به همین منظور در این پژوهش ویژگی‌های نسخه‌شناسی مصاحف مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی با یکدیگر مقایسه شد تا ارکان نسخه‌شناسی که می‌توان بر اساس آن دوره‌های زمانی این مصاحف را مشخص کرد، شناسایی شوند.

روش پژوهش

با بررسی روند مکتوبات ایران از منظر تاثیرگذاری، مکتب شاخص هنری هرات در دوره تیموری و صفوی انتخاب شده است. این انتخاب به واسطه گستردگی و پختگی این مکتب هنری بوده و طی آن هنرمندان شیوه‌ای خاص و ایرانی ابداع کردند که برای چندین نسل سرمشق دیگر هنرمندان بوده است (پرایس، 1393). این پژوهش از نظر هدف توسعه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی با نمونه‌گیری هدفمند از میان 21000 مصحف گنجینه قرآنی کتابخانه آستان قدس رضوی که جامعه‌آماری این پژوهش می‌باشند، انجام گرفته است. با توجه به عدم دسترسی به اصل منابع، ابزار گردآوری اطلاعات، فهرست‌های کتابخانه و چک‌لیست اطلاعات بدست آمده از جامع هدف است که بر اساس تجزیه و تحلیل اطلاعات نسخه‌شناسی مصاحف مرجع و نفیس این دوره انجام گرفته و اطلاعات بدست آمده از طریق جداول مورد طبقه‌بندی قرار گرفته است. در نهایت نتایج بدست آمده در قالب گزاره‌های مفهومی ارائه شده که می‌توان از طریق آنها منابع فاقد شناسنامه و رقم کاتب را که محل و زمان آن نامشخص است را شناسایی کرد.

بررسی ویژگی‌های مصاحف موجود از دو مکتب هرات و شیراز

در این پژوهش اطلاعات فهرست کتابخانه که مربوط به بازه زمانی پژوهش است، از طریق جدول شماره: 1 مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است تا مصاحف نفیس و مرجع کتابخانه مربوط به مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی شناسایی شود. در این جدول براساس مرور پژوهش‌های گذشته کیفیت کتابت و تزئینات لوح افتتاحیه و همچنین ویژگی درجه نفیس که در فهرست کتابخانه آمده، مورد تحلیل قرار گرفته و در بخش جمع‌بندی جدول، مصاحفی که هر سه ویژگی کیفیت ممتاز و عالی، وجود تزئینات لوح افتتاحیه و درجه نفاست را دارا می‌باشند به عنوان جامعه ثانویه پژوهش شناسایی شده‌اند.

جدول 1. شناسایی مصاحف مرجع بر اساس ویژگی‌های نسخه‌شناسی، مأخذ: فهرست کتابخانه

جمع بندی	درجه کیفیت نفیس	لوح مذهب افتتاحیه	انجامه کاتب	کیفیت کتابت			قرن کتابت
				خوش	عالی	ممتاز	
42	52	81	19	43	44	21	نهم
88	117	164	25	49	97	41	دهم

از میان قرآن‌های مورد بررسی در جدول شماره: 1 تعداد 42 مصحف مربوط به قرن نهم هجری قمری شناسایی شد که دارای درجه کیفیت نفیس، خط ممتاز و عالی و همچنین دارای تزئین لوح تذهیب فاتحه الکتاب یا شروع متن جزوه قرآنی بودند. از میان این مصاحف نفیس و ممتاز آستان قدس رضوی برخی از آنها به واسطه رقم انجامه کاتب یا واقف و همچنین شهرت کاتب به یک مکتب هنری یا به واسطه ارکان نسخه‌شناسی در فهرست کتابخانه به عنوان مصاحف مرجع مکتب هرات دوره تیموری شناسایی شدند که در جدول شماره: 2 ارائه شده‌اند:

جدول 2. شناسایی مصاحف مرجع مکتب هرات و شیراز دوره تیموری، مأخذ: فهرست کتابخانه

ویژگی‌های نسخه شناسی	شماره ثبت قرآن	رقم انجامه کاتب یا واقف	کیفیت عالی و ممتاز خط	درجه نفیس	وجود انواع تزئینات	اشاره به مکتب هنری در فهرست
هرات	جزوه قرآنی: 416	*	*	*	*	*
	قرآن شماره: 153	*	*	*	*	*

مکتب هرات به طور همزمان در ابتدای دوره صفوی و در قرن دهم هجری قمری نیز به فعالیت خود ادامه داد. از میان مصاحف مورد بررسی در جدول شماره: 1 تعداد 88 مصحف مربوط به قرن دهم هجری قمری شناسایی شد که دارای درجه کیفیت نفیس و خط ممتاز و عالی و همچنین دارای تزئین لوح تذهیب فاتحه الکتاب به طور همزمان بودند. از میان این مصاحف آنهایی که به واسطه رقم کاتب یا واقف و سفارش دهنده محل کتاب-آرایی مصحف مشخص شده یا توسط کارشناسان گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی با توجه به دسترسی به

اصل مصاحف، مکتب هنری آنها را مربوط به مکتب هرات معرفی کرده‌اند، از طریق جدول شماره: 3 بررسی شده‌اند:

جدول 3. شناسایی مصاحف مرجع مکتب هرات و شیراز دوره صفوی، مأخذ: فهرست کتابخانه

ویژگی‌های نسخه شناسی	شماره ثبت قرآن	رقم انجامه کاتب یا واقف	کیفیت عالی و ممتاز خط	درجه نفیس	وجود انواع تزئینات	اشاره به مکتب هنری در فهرست
هرات	قرآن، شماره 281	*	*	*	*	
	قرآن، شماره 206	*	*	*	*	*
	قرآن، شماره 210	*	*	*	*	*

در این بخش بر اساس اطلاعات نسخه‌شناسی فهرست کتابخانه، از دوره تیموری جزوه قرآنی شماره: 416 و مصحف شماره: 153 و از دوره صفوی مصاحف شماره‌های: 206، 281 و 210 از مکتب هرات به عنوان مصاحف مرجع و نفیس شناسایی شد. همانگونه که در جداول شماره: 2 و 3 آمده است. این مصاحف دارای ترقیمه کاتب است که می‌توان بر اساس آن محل کتابت آن در هرات را مشخص کرد. همچنین با توجه به ویژگی‌های کیفی نسخه‌شناسی چون درجه نفیس، کتابت عالی و ممتاز و وجود انواع تزئینات، این مصاحف را از آثار مرجع و نفیس این مکتب هنری شناسایی کرد که در فهرست کتابخانه به آن اشاره شده است.

یافته‌های پژوهش

با توجه به مقدمه ارائه شده، مشخص است که شهر هرات به عنوان پایتخت دوره تیموری نقش ارزنده‌ای در هنر و فرهنگ ایران داشته است و بعد از حکومت تیموریان بر این شهر نیز هنرمندان زیادی با شیوه‌های این مکتب هنری بر اساس خواست حکمرانان جدید اقدام به خلق آثار هنری کردند که می‌توان ویژگی‌های هنری این آثار را حلقه واسطه با مکاتب هنری مهم دوره صفوی همچون تبریز، قزوین، شیراز و اصفهان در نظر گرفت و خواستگاه اولیه ویژگی‌های هنری این مکاتب را در مکتب هرات دوره صفوی جستجو کرد. مهمترین ویژگی مصاحف مکتب هرات دوره تیموری، قطع بزرگ مصاحف و کتابت به دانگ جلی و به خط نسخ، ثلث یا محقق بوده است (شایسته‌فر، 1388).

در مکتب هرات تیموری، بیشتر بار نسخه‌آرایی در حسن خط، ترکیبات خطوط مختلف جلی و خفی‌نویسی سطرها بوده و اثر مذهبان و نگارگران جنبه تکمیلی این آثار را داشته است (ره‌نورد، 1386). در این دوره از هر دو نقش ختایی و اسلیمی استفاده شده ولی نقوش اسلیمی، برتری دارد. در برخی تزئینات، نقوش اسلیمی برای تقسیم‌بندی فضا استفاده شده و نقوش ختایی و اسلیمی به صورت قاب‌های جدا از هم، رسم می‌شده‌اند و شرفه‌ها ساده‌تر هستند. نقوش اسلیمی مکتب هرات توپر و نقوش گره به صورت ساده طراحی شده‌اند (امیراشارد و پنجی‌پور، 1398). طرح نقوش سرلوح‌ها، دو کتیبه‌ای [کتیبه مزدوج] و صفحه‌آرایی این آثار به صورت سه و

پنج کتیبه‌ای انجام می‌گرفته است (شمیلی و دیگران، 1397). تزیینات قرآن‌های مکتب هرات بیشتر در صفحه آغازین (سوره حمد) و همراه متن قرآن ترسیم شده و کمتر در اوراق بدرقه ابتدا و انتهای قرآن دیده می‌شود (توسلی و عظیمی، 1394).

در آثار مکتب هرات دوره صفوی، نقوش اسلیمی ظریف‌تر و باریک‌تر شدند و در هم تافتگی و پرکاری آنها بیشتر شد. از دیگر تفاوت‌ها، استفاده از گل‌های ریز چند پر سفید، قرمز و صورتی است. همچنین استفاده از لچکی در این دوران گسترش یافت (شریفی و چیت‌سازیان، 1397). نقوش هندسی از سرلوح‌ها رخت بریست و اسلیمی‌ها با قارچ گونه‌ها و یا برگ‌های ریز پیچیده در خطوطی ظریف و جذاب، شاخ و برگ یافت و شکل آن ابرگونه شد. در نسخه‌های صفوی معمولاً با یک رشته از صفحات آغازین تزیین یافته نام پادشاه یا سفارش دهنده در آن تحریر می‌شد. همچنین در این دوره نقش ختایی بر اسلیمی‌ها برتری داشت و علاوه بر اسلیمی توپر گذشته از اسلیمی توخالی و دهن‌اژدری استفاده زیادی شد. از منظر رنگ‌بندی تنوع رنگ‌ها نسبت به مکتب هرات تیموری افزایش یافته و شامل لاجوردی، طلایی، فیروزه‌ای، قرمز، نارنجی، سبز، آبی روشن و بنفش است (امیراشد و پنجی‌پور، 1398).

ویژگی‌های تزیینات مصاحف مکتب هرات در دوره تیموری

مکتب هرات در دوره تیموریان شخصیت واقعی خود را بدست آورد. این به واسطه انتقال هنرمندان توسط شاهرخ میرزا و فرزندش بایسنقر به وجود آمد و با حمایت‌های صورت گرفته آثار ارجمندی در این مکتب هراتی تولید شد. در فهرست قرآنی کتابخانه آستان قدس، مصاحف نفیسی مربوط به مکتب هرات دوره تیموری طبقه‌بندی شده‌اند، ویژگی‌های نسخه‌شناسی آنها از طریق جدول شماره 4 ارائه شده‌اند:

جدول 4. ویژگی‌های کتاب آرای مصاحف مکتب هرات دوره تیموری، مأخذ: فهرست کتابخانه

ویژگی نسخه‌شناسی	جزوه قرآن، شماره 416	قرآن، شماره 153
نام کاتب/واقف	واقف شیخم سوداگر	عبد الله طباح هروی
تاریخ/کتابت یا وقف	وقف، ص. قرن نهم هجری	کتابت، ص. 845 ق.
درجه نفاست	فوق العاده نفیس	فوق العاده نفیس
نوع خط	ثلث	نسخ - محقق
کیفیت خط	ممتاز	ممتاز
صفحه پردازی	دفتری ساده	جلی/خفی نویسی
اندازه اوراق	43*61	33.3*48
تزیینات	کتیبه - شمسه - ترنج - نشان - تذهیب	سرسوره - کتیبه - نشان - تذهیب - ترصیع - جدول
اوراق بدرقه	ندارد	ندارد

از میان این دو قرآن که در فهرست کتابخانه به عنوان مصاحف نفیس مکتب هرات معرفی شده‌اند. جزوه قرآنی به شماره: 416 توسط شیخ سوداگر از امرای شهر هرات در دوره تیموری وقف حرم مطهر رضوی در قرن نهم هجری قمری شده و قرآن شماره 153 نیز طبق انجامه کاتب در دارالسلطنه هرات کتابت شده است. لوح افتتاحیه مصاحف مکتب هرات در دوره تیموری شامل لوح مذهب با طرح کتیبه مزدوج در صدر و ذیل است. ساختار لوح‌های مذهب مکتب هرات از یک قاب مستطیل شکل سه بخشی که از سه جانب حاشیه بندی شده و مزین به نقوش گره‌بندی (بند رومی)، اسلیمی، تشعیرسازی با گل بوته‌های ریشه‌ای است. لوح فاتحه‌الکتاب دو مصحف مرجع کتابخانه متعلق به نیمه اول قرن نهم از طریق جدول شماره: 5 مورد بررسی قرار گرفته است:

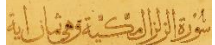
جدول 5. شناسایی ویژگی‌های لوح فاتحه‌الکتاب مکتب هرات در دوره تیموری، مأخذ: نگارنده

بر اساس تصاویر لوح آغازین مصاحف جدول شماره: 5 قاب اصلی شامل متن قرآن در بخش مرکزی و دو کتیبه مزدوج در صدر و ذیل آن که در میانه نام سوره، محل نزول و تعداد آیات به خط کوفی تزئینی در طرحی بازوبندی کتابت شده‌اند. در قسمت میانه سوره حمد و ابتدای سوره بقره در دو لوح متناظر به خط ریحان یا نسخ با مرکب مشک‌ی یا زر محرر کتابت شده و نشان پایان آیات در لوح‌های افتتاحیه مصاحف مکتب هرات، اغلب پرکارتر و متفاوت با نشان‌های دیگر متن به صورت گوی‌های اخترنما یا گل‌های چند پر ترسیم شده‌اند. شرفه در مصاحف قرآنی مکتب هرات بلند و ساده در اطراف سه وجه حاشیه لوح و به رنگ لاجوردی به کار رفته است. حاشیه در مصاحف مورد بررسی به صورت یک یا دو قسمتی بر زمینه لاجوردی با نقوش گره‌بندی رومی و اسلیمی بوده است. در مصاحف این دسته نقش اسلیمی‌ها بسیار پر رنگ است و این نقوش در کنار بندهای رومی، نقش محوری دارند و نقوش ختایی الوان بر گرفته از نگاره‌های هرات و به صورت گل و بوته‌های تشعیری ریشه‌ای زرین در تزئینات مشاهده می‌گردند. تزئینات و ادعیه و اذکار در انتهای مصاحف دیده نشد.

نشان خمس و عشر به ترتیب به شکل بادامی و دایره اجرا شده و دارای کتیبه به خط کوفی تزئینی هستند. نقش محوری تزئینات این مکتب، طرح‌های اسلیمی در کنار بندهای رومی است. از ویژگی این نشان‌ها طراحی نقشی ابری در حاشیه کناری نشان‌های همراه متن است که در نشان‌های خمس و عشر دیده می‌شود. تزئینات و ادعیه و اذکار در انتهای مصاحف دیده نشد. تزئینات همراه متن مصاحف مورد بررسی از طریق جدول شماره: 6 ارائه شده است:

جدول 6. تطبیق تصاویر تزئینات همراه متن مکتب هرات در دوره تیموری، مأخذ: نگارنده

نشان	جزوه قرآنی، ص. 416	قرآن، شماره 153
نشان پایان آیات		
نشان خمس		
نشان عشر		
سرسوره		

ویژگی‌های تزئینات مصاحف مکتب هرات در دوره صفوی

هرات یکی از مهمترین شهرهای شرقی ایران در دوره صفوی بود. با سقوط تیموریان بخشی از هنرمندان این شهر مهاجرت کردند ولی بخشی از آنها چون بهزاد زیر نظر شاه طهماسب (ولیعهد) به فعالیت خویش ادامه دادند لذا در شهر هرات این دوره همان سبک هرات اواخر دوره تیموری ادامه داشت و تزئینات این دسته از مصاحف قرآنی، ویژگی‌هایی از مکتب پسین نگارگری هرات (همزمان با دوره نگارگری بهزاد) و ابتدای دوره صفوی (تا کوچ هنرمندان از هرات به تبریز) را نشان می‌دهد. در فهرست قرآنی کتابخانه آستان قدس، مصاحف نفیسی که به عنوان مصاحف مکتب هرات دوره صفوی ارائه شده‌اند، از طریق جدول شماره: 7 ویژگی‌های نسخه‌شناسی آنها معرفی شده‌اند:

جدول 7. ویژگی‌های کتاب آرابی مصاحف مکتب هرات دوره صفوی، مأخذ: فهرست کتابخانه

ویژگی نسخه‌شناسی	قرآن شماره، ص. 210	قرآن شماره، ص. 206	قرآن شماره، ص. 281
نام کاتب/واقف	---	احمد بن نعمت الله	احمد بن نعمت الله
تاریخ/کتابت یا وقف	وقف، ص. 1020 ق.	کتابت، ص. 975 ق.	کتابت، ص. 982 ق.
درجه نفاست	فوق العاده نفیس	فوق العاده نفیس	فوق العاده نفیس
نوع خط	نسخ-ثلث	نسخ-ثلث	نسخ
کیفیت خط	ممتاز	عالی	عالی
صفحه پردازی	جلی/خفی نویسی	جلی/خفی نویسی	دفتری ساده
اندازه اوراق	24*37	19.5*30	18*25
تزئینات	سرلوح-کتیبه-نشان- تذهیب-ترصیع-جدول- زراندازی میان سطور- صفحات زراندازی شده- لوح	سرلوح-کتیبه-سرسوره‌ها- نشان خمس و عشر- تذهیب-ترصیع-جدول-لوح	جدول-کتیبه-لوح
اوراق بدرقه	ندارد	ندارد	ندارد

با نظر به مصاحف جدول شماره: 7 قرآن‌های مکتب هرات دوره صفوی به شماره‌های: 210، 281 و 206 مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. احمد بن نعمت الله در مصحف شماره: 281 از کتابت قرآن در دارالسلطنه هرات یاد کرده و دو مصحف دیگر در فهرست کتابخانه متعلق به مکتب هرات طبقه‌بندی شده‌اند. هر سه مصحف قرآن، کامل بوده و جزوه قرآنی در این دوره دیده نشد. دو مصحف دارای کتابت جلی و خفی نویسی است و فقط مصحف شماره: 281 به واسطه اندازه کوچک به صورت دفتری کتابت شده است. هر سه مصحف مورد بررسی فاقد تزئینات اوراق بدرقه بوده و تزئینات از لوح فاتحه‌الکتاب شروع شده که از طریق جدول شماره: 8 ارائه شده است:

جدول 8. شناسایی ویژگی‌های لوح فاتحه‌الکتاب مکتب هرات در دوره صفوی رضوی، مأخذ: نگارنده

در کلیه مصاحف مکتب هرات سوره‌های حمد و آیات آغازین سوره بقره در دو لوح متناظر کتابت شده و از دندانه موشی‌های زرین و زراندوزی شده مزین به نقوش ختایی الوان در اطراف متن قرآن بهره گرفته شده است. در مصاحف این دوره فضای کتابت به واسطه دو ستون کنار متن کمتر شده و فضای بیشتر به تزئینات اختصاص یافته است. حاشیه این مصاحف به صورت مثنی و از یک حاشیه پهن و یک حاشیه باریک با زمینه سیاه رنگ تشکیل شده است. در این مصاحف شاهد فراوانی بیشتر بندهای ختایی الوان به نسبت نقوش اسلیمی بوده و به‌مرور در دوره صفوی این فراوانی بیشتر می‌شود، به‌نحوی که فضای اجزاء لوح مذهب افتتاحیه مزین به نقوش ختایی الوان و نشان‌های کوچک اسلیمی است. در حاشیه لوح مذهب و در طرف قائم یا سه وجه حاشیه نقش نیم ترنجی ترسیم شده که به‌مرور اندازه آن برابر طرح ستون کنار متن ترسیم شده است و شرفه‌های باریک و بلند لاجوردی همچون آثار گذشته هرات در اطراف آن ترسیم شده است. در برخی از مصاحف این دوره جدولی با نقوش ابری در اطراف حاشیه ترسیم شده که امتداد آن بر روی نیم‌ترنج نیز ترسیم می‌گردد و تداعی‌کننده بند لاجوردی است که در مصاحف دوره سلجوقی کل لوح و نشان متصل به آن را احاطه می‌کرده است. تزئینات همراه متن شامل نشان‌های پایان آیات، خمس، عشر، سر سوره و نقش ابرک در حاشیه مصاحفی است که به صورت جلی و خفی نوشته شده‌اند. تحلیل این تزئینات از طریق جدول شماره: 9 ارائه شده است:

جدول 9. تطبیق تصاویر تزئینات همراه متن مکتب هرات در دوره تیموری، مأخذ: نگارنده

نشان	قرآن شماره، ص. 210	قرآن شماره 206	قرآن شماره، ص. 281
نشان پایان آیات			
نشان خمس			
نشان عشر			
سر سوره			

مصاحف فاقد نقش ابرک است				ابرک
----------------------------	---	--	---	------

با توجه به اطلاعات جدول شماره: 9 در این دوره نشان خمس و عشر به شکل دایره به نحوی ترسیم شده که نشان خمس بر زمینه طلایی و عشر بر زمینه لاجوردی کتیبه آن کتابت شده است. نشان پایان آیات به شکل گوی زرین اخترنما طراحی شده و در بین مصاحف گل چند پر دیده نشد. در سر سوره‌ها تمام مصاحف زمینه به طلایی و رقم آن به خط رقاع است. تزئینات و ادعیه و اذکار در انتهای مصاحف دیده نشد.

نقاط اشتراک و افتراق نسخه شناسی مصاحف مکتب هرات در دوره‌های تیموری و صفوی

با وجود تغییرات مذهبی و حکومتی در ایران، مصاحف مکتب هرات از منظر دانش نسخه‌شناسی یک سیر تدریجی داشته است. با این حال، تفاوت‌های آشکاری بین نیمه اول قرن نهم هجری مکتب هرات با اواخر این دوره و مصاحف کتابت شده در هرات دوره صفوی وجود دارد. بر اساس مبانی بدست آمده از پیشینه پژوهش کتابت و تزئینات از محورهایی است که می‌توان بر اساس آن تفاوت‌های مصاحف دوره‌های تیموری و صفوی مکتب هرات را مشخص کرد. تطبیق یافته‌های بدست آمده از طریق جدول شماره: 10 مورد تحلیل قرار گرفته است:

جدول 10. نتیجه‌گیری شناخت مصاحف مکتب هرات در دو دوره تیموری و صفوی، مأخذ: نگارنده

دوره صفوی	دوره تیموری	نوع	مکتب هرات
استفاده از لوح مذهب مزدوج که سوره‌های حمد و ابتدای بقره به صورت متناظر در دو صفحه کتابت شده و تزئینات بر کتابت قالب است و فضای کمتری به کتابت داده شده است	استفاده از لوح مذهب مزدوج که سوره‌های حمد و ابتدای بقره به صورت متناظر در دو صفحه کتابت شده و تزئینات در راستای کتابت است و حاشیه یک قسمتی است	قالب لوح فاتحه‌الکتاب	
حاشیه مشنی. بخش داخلی کوچکتر و به رنگ سیاه و بر حاشیه نقش نیم ترنج ترسیم شده است	یک قسمتی فاقد نقش نیم ترنج	حاشیه لوح مذهب	
همه مصاحف مرجع به سورت قرآن کامل بود	جزوه قرآنی و قرآن کامل وجود دارد	جزوه قرآنی	
فاقد تزئینات است	فاقد تزئینات است	اوراق بدرقه ابتدا(ظهریه)	

اوراق بدرقه انتها	فاقد تزئینات است	فاقد تزئینات است
خط نستعلیق	دیده نشد	در ترجمه یک مصحف دیده شد.
تشعیرسازی	در اطراف لوح‌های مذهب مصحف اجرا نشده است	تشعیرسازی دیده نشد و فقط یک مورد زرافشان در اطراف لوح افتتاحیه اجرا شد
نوع صفحه‌پردازی کتابت	به صورت جلی و خفی نویسی است	هر دو مورد ساده و جلی و خفی وجود دارد
نقوش دندان‌ه موشی	این نقش فقط در لوح افتتاحیه به طرح‌های هاشور و اسلیمی و گل و بوته‌اندازی اجرا شده	این نقش فقط در لوح افتتاحیه و هر سه حالت طلا اندازی بین سطور، بدون دندان‌ه موشی و دندان‌ه موشی با گل بوته اندازی اجرا شده است.
نوع کتابت از نظر زیبایی	از نظر زیبایی تزئینات برای بهتر دیده شدن کتابت اجرا شده و فضای کافی برای کاتب وجود دارد	تزئینات بر کتابت مسلط است و در لوح افتتاحیه کتابت با دو ستون ظخیم فضای کمی برای کاتب وجود دارد
ترکیب‌بندی نقوش	اصلی‌ترین نقوش، نقش اسلیمی و به همراه گل و بوته‌اندازی است	اصلی‌ترین نقوش بندهای ختایی الوان و برمه است
گره‌بندی جداول	لوح مذهب دارای گره بندی است	لوح مذهب دارای گره بندی است و همچنین در جدول انتهای لوح طرحی ابری وجود دارد که در تمام تزئینات خمس، عشر و سر سوره وجود دارد
نقوش ختایی	نقوش ختایی در نیمه اول دوره تیموری کار نمی‌شده است.	نقوش ختایی قالب تزئینات این دوره است ولی نسبت به مکاتب دیگر صفوی گل‌های لاله عباسی و شاه عباسی دیده نمی‌شود
کتبه سر سوره لوح افتتاحیه	به خط کوفی تزئینی است	به خط رقاع است
نقوش بین سطور	بیشترین فراوانی ساده محرر بود.	بیشترین فراوانی نقش اندازی ختایی در میان نقوش دندان‌ه موشی محرر بود.
نقوش همراه متن	نقش خمس بادامی است	نقش خمس به شکل دایره است.

نتیجه‌گیری

شهر هرات در دوره های تیموری و صفوی به عنوان مهم ترین شهرهای خراسان مطرح بود. در کتاب‌آرایی مکتب هرات هنرهای نگارگری، خوشنویسی، تذهیب و تشعیر در هم سویی واحد، کنار یکدیگر قرار گرفته و شاهکارهای بی بدیلی را به وجود آوردند. مکتب هرات با توجه به حضور این شهر در شمال شرق ایران بر مکاتب هنری گورکانی، بخارا و سمرقند و مشهد و همچنین انتقال هنرمندان در ابتدای دوره صفوی به تبریز تأثیرگذار بوده‌اند و باعث تولید نسخه‌های نفیس و متمایزی در این مکاتب شد.

از مهمترین نتایج این پژوهش که از طریق جدول تطبیقی شماره: 10 بدست آمده، به تغییر لوح مذهب فاتحه‌الکتاب و سطح تزئینات بیشتر دوره صفوی نسبت به دوره تیموری می‌توان اشاره کرد. در مصاحف صفوی حاشیه به دو قسمت پهن و باریک تقسیم شده و حاشیه باریک دارای زمینه سیاه‌رنگ است در حالی که در دوره تیموری یک حاشیه پهن ترسیم شده است. نقشی نیم‌ترنج در میانه حاشیه مکتب هرات صفوی نقش بسته که در مصاحف ابتدای دوره تیموری قابل مشاهده نیست. در مصاحف صفوی دو ستون ظخیم در دو طرف متن سوره حمد و بقره ترسیم و قضای کمتری برای خوشنویس در نظر گرفته شده است. همچنین کتیبه‌های صدر و ذیل لوح با بندهای موسوم به رومی تقسیم و به خط رقا ع کتیبه آن نوشته شده، در حالی که در دوره تیموری لوح کتیبه‌ها صدر و ذیل سه قسمتی و در مرکز عنوان مشخصات سوره به خط کوفی تزئینی کتابت شده است. طبق آنچه در پیشینه پژوهش بیان شد در مکتب هرات دوره تیموری تزئینات قرآن بیشتر در صفحه آغازین و تزئینات همراه متن قرآن ترسیم شده و کمتر در اوراق بدرقه ابتدا و انتهای قرآن دیده می‌شود (توسلی و عظیمی، 1394). این موضوع در یافته‌های پژوهش تایید شد. بیشتر بار نسخه‌آرایی در این دوره در حسن خط، ترکیبات خطوط مختلف جلی و خفی نویسی سطرها بوده و اثر مذهبان و نگارگران جنبه تکمیلی این آثار را داشته است (ره‌نورد، 1386). این موضوع با توجه به کتابت‌های فاخر و جلی و خفی نویسی مصاحف مرجع مورد بررسی تایید شد. پس از 935ق. با انتقال هنرمندان هرات به تبریز دیگر در آثار هنری هرات صفوی، ویژگی‌های یک مکتب هنری دیده نمی‌شود (جعفری و صالح‌آبادی، 1396) در حالی که هنرمندان چون احمد بن نعمت الله تا پس از نیمه اول قرن نهم هجری قمری در هرات مشغول بوده و در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. همچنین در نسخه‌های خطی مکتب هرات صفوی نام پادشاه یا سفارش دهنده در ابتدا تحریر و تزئین می‌شود (شریفی و چیت‌سازان، 1397) که در مصاحف مرجع پژوهش این موارد یافت نشد.

از دیگر نتایج این پژوهش که در پیشینه پژوهش به آن اشاره نشده می‌توان به وجود مصاحف کامل در مکتب هرات صفوی اشاره کرد در حالی که در دوره تیموری جزوه قرآنی در کنار مصاحف کامل کتابت شده است. در مصاحف مکتب هرات تیموری و صفوی اوراق بدرقه فاقد آرایه و ادعیه هستند که نشان می‌دهد، تغییر مذهب به واسطه حضور دولت صفوی در ارکان نسخه‌شناسی مصاحف مکتب هرات اندک بوده است. تفاوت معنی‌دار دیگر تبدیل نشان خمس بادامی دوره تیموری به طرح دایره دوره صفوی است. یکی از مهمترین تفاوت‌های مکتب هرات تیموری با صفوی عدم استفاده از بندهای ختایی الوان در دوره تیموری است در حالی که در دوره صفوی بیشتر طرح با بندهایی ختایی الوان پر شده‌اند. پیشنهاد می‌شود، در پژوهش‌هایی یافته‌های بدست آمده از آثار مورد بررسی با دیگر دوره‌ها و مکاتب هنری تطبیق داده تا مولفه‌های ارائه شده، مورد سنجش قرار گیرد.

مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی نویسنده اول است. نویسندگان بر خود لازم می دانند از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی دانشکده علوم انسانی واحد تهران شمال، ریاست محترم سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت محترم مخطوطات این سازمان به خاطر همکاری در اجرای پژوهش، سردبیر و دست اندرکاران محترم نشریه وزین کتابداری و اطلاع رسانی و همچنین از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی، کمال تشکر و قدردانی را داشته باشند.

منابع

- آذری، زهرا (1393). نگاهی بر کتابت و تذهیب قرآن های عصر صفوی. نقش مایه، 8(20)، 57-64.
- آژند، یعقوب (1387). مکتب نگارگری شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- اشرفی، م.م. (1382). بهزاد و شکل گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن 16 میلادی. ترجمه نسترن زندی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- اکبری، الهام؛ کشمیری، مریم (1401). «مقایسه ساختار تذهیب صفحات مذهب مزدوج در چهل نسخه از شاهنامه و خمسه های دوره ی صفوی» دوفصلنامه هنرهای صناعی اسلامی. 6(1)، 85-101.
- امیرراشد، سولماز، پنجی پور، سکینه (1398). بررسی تطبیقی تذهیب آثار ادبی دوره تیموری و صفوی. جلوه هنر، 11(1)، 41-55.
- پرایس، کریستین (1393). تاریخ هنر اسلامی. تهران: امیرکبیر.
- توسلی، وحید.عظیمی، حبیب الله (1394). بررسی ویژگی های آرایه ها و تذهیب مکتب هرات در مصاحف قرآنی آستان قدس رضوی. کتابداری و اطلاع رسانی، 18(3)، 3-20.
- جعفری، علی اکبر. عرب صالحی نصرآبادی، شهناز (1396). بررسی تأثیر مکتب نگارگری هرات تیموری و سبک بهزاد بر هنر اوایل عهد صفوی (950-907ق.). تاریخنامه خوارزمی، 5(16)، 59-76.
- رهنورد، زهرا (1386). نگارگری. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت).
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۸). کتابت و تذهیب قرآن های تیموری در مجموعه های داخل و خارج. دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱۰. 99-120.
- شریفی، سمیه. چیت سزایان، امیرحسین (1397). بررسی سیر تذهیب قرآن در دوره های تیموری، صفوی و قاجار. پژوهش در هنر و علوم انسانی، 3(3)، 61-74.
- شمیلی، فرنوش. غفوری فر، فاطمه. محمدزاده، مهدی (1397). تأملی در سرلوح قرآن های تذهیب شده عصر تیموری و قاجار. مطالعات فرهنگ- ارتباطات، 19(44)، 149-178.
- عظیمی، حبیب الله (1396). نسخه نامه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.

- فدایی، غلامرضا (1392). آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب. تهران سمت.
- گودرزی، مرتضی (1384). تاریخ نقاشی ایران از آغاز تا عصر حاضر. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها. (سمت).
- موسوی، سیدمحسن (1401). «مقایسه نگارگری مکتب گورکانی و مکتب هرات بر مبنای اندیشه کوماراسوامی» کیمیای هنر. 11(43). 73-87 .
- میر جعفری، حسین (1387). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان (ویرایش دوم). تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

درد آید ویرایش نشده